

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LVII/1

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миливој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
др Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LVII/1

Уредништво:
Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР,
Др ДРАГА ЗЕЦ, Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ, Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ,
Др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА, Др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ,
Др ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ, Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН

Collegium redactorum:
Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR,
Dr BJÖRN HANSEN, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ,
Dr VLADISLAVA RUŽIĆ, Dr SVETLANA M. TOLSTOJ, Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LVII/1

НОВИ САД
2014

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Слободан Павловић: Саставне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века	7
Виктор Савић: „Понос” [и „досада”] у Душанову законнику. <i>Трагом неких иззубљених значења</i>	31
Радмило Маројевић: Субјекатско-објекатска инверзија и поетика „тамних мјеста” (тумачење двају стихова <i>Горског Вијенца</i> : поругани олтар јазичеством / на милост ће окренут небеса! [2359–2360])	49
Рада Стијовић: Олексици Синодовога превода Новог завјета у односу на лексику Вуковог превода	69
Марина Николић: О теоријским аспектима проучавања семантичке категорије степена	83
Дејан Средојевић: Интонација упитних исказа	93
Нада Арсенијевић: (Суп)стандардна употреба генитива с предлогом <i>од</i>	119
Душанка Звекић-Душановић: О глаголу <i>моћи</i> у аподози иреалних кондиционалних реченица	137
Јованка Радић: Из методологије трагања за примарним вредностима суфикса. Категоријални приступ: <i>од ул-ица до учийељ-ица</i>	151
Сања Ђуровић, Марина Спасојевић: Још један поглед на видске парњаке у српском језику	183
Татјана Грујић: Метафоричка концептуализација домена друштвене организације и човека помоћу изворног домена машине	199

ХРОНИКА

Ранко Бугарски: In memoriam: Чарлс Филмор (9. VIII 1929 – 13. II 2014)	215
Милош Луковић: In memoriam: проф. др Владислав Лубаш (1932–2014)	220
Милорад Радовановић: Предраг Пипер, Иван Клајн. <i>Нормативна грамаћка српског језика</i>	224
Рајна Драгићевић: Шта се све нормира у <i>Нормативној грамаћки српског језика</i>	231

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Вера Васић, Твртко Прћић, Гордана Лалић Крстин: Две најновије књиге Ранка Бугарског	239
Ана Ранђеловић: Дело веома полезно	258
Миљовој Алановић: Нова читања Андрићеве <i>Ђурије</i>	265
Гордана Штасни: Милан Ајвановић. Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа	274
Драгана Ратковић: Детаљна анализа једног типа глагола	280
Ксенија Кончаревић: Марија Стефановић. Језичка слика породице у руском и српском језику	285
Надежда Силашки: Mira M. Milić. <i>Anglicizmi kao sinonimi u srpskom jeziku</i>	291
Владимир Јовановић: Nadežda Silaški, Tatjana Đurović (ur.). <i>Aktuelne teme engleskog jezika nauke i struke u Srbiji</i>	294
Диана Продановић-Станкић: Sonja Filipović-Kovačević. <i>Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku</i>	301

Упутство за припрему рукописа за штампу	307
Contents	311

Виктор Савић

„ПОНОС” [И „ДОСАДА”] У ДУШАНОВУ ЗАКОНИКУ ТРАГОМ НЕКИХ ИЗГУБЉЕНИХ ЗНАЧЕЊА*

У 23. и 60. члану *Душанова законика* обрађује се *поносъ* – обавеза црквених властелинстава, градова и жупа да се постарају за транспорт ствари и добара у поседу српског цара. У млађој редакцији *Законика* „*поносъ*” је замењен „*досадом*”. У овом случају *досада* не означава ‘неправду, повреду права, насиље’ него ‘узнемиравање’. До лексичке супституције и укупне промене смисла 23. члана дошло је због редакторове свести о постојању семантичке везе између „*поноса*” и „*досаде*”. Секундарно значење именице *поносъ* у основи је подударно с примарним значењем именице *досада*: ‘погрда, увреда, клевета, псовка’ (*opprobrium*).

Кључне речи: *поносъ*, *досада*, *Душанов законик*, српскословенски језик, српски народни језик.

Articles 23 and 60 of the Code of Emperor Dušan deal with *ponosъ* as the duty of church estates, towns and districts to take care of the transport of objects and goods owned by the Serbian emperor. In a later redaction of the Code *ponosъ* was replaced with *dosada*. In this case, *dosada* does not mean ‘injustice, abuse of rights, violence’, but ‘disturbance’. The lexical substitution and the alteration of the sense of Article 23 were the result of the redactor’s awareness of the semantic relation between *ponosъ* and *dosada*. The secondary meaning of the noun *ponosъ* basically corresponds to the primary meaning of the noun *dosada*, i.e. ‘vilification, insult, slander, curse’ (*opprobrium*).

Key words: *ponosъ*, *dosada*, Code of Emperor Dušan, Serbian Church Slavonic, Serbian vernacular.

1. Увод. *Законик цара Стефана Душана* од времена свога открића није престајао да привлачи пажњу научне јавности. Задивљује огромна и разноврсна библиографија посвећена овом правном извору, као ретко којем српском средњовековном писаном споменику.¹ Од издања рукописа у поседу браће Текелија у четвртој књизи *Историје разних славенских народа најјаче Болгар*,

* Рад је настао у оквиру пројекта „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 178030).

¹ Не тако давно, у издању Одбора за изворе српског права САНУ, изишла је исцрпна библиографија о Душанову законодавству (Г. Радојчић-Костић. *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*. Београд: САНУ, 2006, 362 стр.). Библиографија садржи 1111 јединица, али тај број није коначан јер су у последњих осам година наставили да излазе радови посвећени Душанову законском кодексу чији најпознатији део представља тзв. *Душанов законик*. Овај замашни подухват у својим коначним резултатима наслоњен је на рукописну заоставштину Т. Никчевића и Н. Радојчића, који су у својим библиографским истраживањима обрадили период до 1980. године.

Хорвајџов и Сербов Јована Рајића (1795),² у европској и домаћој науци се нижу имена истраживалаца који су се занимали *Душановим закоником*. Писани су мањи осврти, али и читаве студије, објављивани су посебни рукописни текстови.³ Лексичка грађа је укључена у три важна историјска речника, настала у времену стасавања словенске филологије: Миклошичевом *Палеословенско-џрчко-лајтинском лексикону* (1862–1865), Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских* (1863–1864) и *Мајтеријалима за речник староруског језика* Срезњевског (1893–1912).

2. „Понос” у Душанову законик

2.1. „Понос” у 23. члану СТАРЕ РЕДАКЦИЈЕ. У заједници с нашим средњовековним повељама и писмима *Душанов законик* је неретко једини познат извор за неке важне средњовековне појмове. Разноврсни проблеми су решавани с неједнаком срећом, а у њихово савладавање филолози су се укључивали тек повремено, вероватно због тога што се дуго веровало да се после великих лексикографа нема шта ново рећи.

У 23. члану *Душанова законика*⁴ представљен је „понос”, науци добро позната средњовековна обавеза зависног становништва.

бѣ (!) ѿ поносе цр(ь)ковнѣмъ Призр⁵ 134v.2 / бѣ ѿ б(о)жѣн цр(ь)квѣх[ь] РАК 55v.16
 Цр(ь)квѣмъ поноса да нѣс(тъ) . развѣ [къда [[грѣе камо [егда ндет[ь] тамо РАВ
 25v.4] ц(а)рѣ [нде ц(а)рѣ тамо ПОП 31г]. [тъдази [тадан ПОП 31г – тако РАК
 55v.18] да га днжор Атон 212v.10–13.⁶

[Члан се обично преводио уз минимално осавремењивање лексике, и задржавање техничког термина („понос”), осим што је Никола Радојчић по-

² Занимљиво је да је издавач, С. Новаковић, накнадно унео овај препис као прилог у *Историју* Ј. Рајића „без његова знања и против његове воље” (Радојчић 1951: 213).

³ Овај изузетни низ почиње од немачког племића, Ј. К. Енгела, који је у својој *Историји Србије и Босне*, у оквиру *Историје Мађарске*, први скренуо пажњу западних читалаца на *Душанов законик*, дајући у прилогу и невешти превод на немачки језик (1801). Потом следе Ф. Рис (1816), Г. Магарашевић (1828), П. Ј. Шафарик (1826), В. Маџејовски (1832–1835), А. Кухарски (1838), А. Буе (1840), Ф. Миклошич (1850), Н. Крстић (1854), А. А. Мајков (1857), Ј. Ђорђевић (1859), Х. Јиречек (1860), Ђ. Даничић (1863–1864), Б. Петрановић (1869), С. Новаковић (1870), Ф. Ф. Зигел (1872), В. Богишић (1872), Т. Д. Флорински (1888), И. И. Срезњевски (1893–1912), Р. Грујић (1900), К. Ј. Јиречек (1900), В. Намисловски (1921), Т. (Ф. В.) Тарановски (1922), Н. Радојчић (1923), А. (В.) Соловјев (1927), И. Синдик (1949), Ђ. Сп. Радојчић (1949), В. (А.) Мошин (1937), П. Ивић (1952), И. Божић (1956), М. Благојевић (1965), Р. Михалчић (1967), С. Ћирковић (1970), М. Пешикан (1973), Д. Богдановић (1975), И. Грицкат (1975), Т. Никчевић (1975), С. Шаркић (1982), Б. Марковић (1986), А. Веселиновић (1988), А. Пешикан (1992), М. Петровић (2003), Ђ. Бубало (2004) и др. (за период до 1950. в. подробније Радојчић 1951: 214–267; за општи преглед в. Грбић – Шкорић 2008: 107–109). За неке од аутора година у загради је једина када су се оглашавали у науци поводом *Душанова законика*, али је за већину то само прва година када су се почели појављивати резултати њихових истраживања у вези с овом темом.

⁴ То је Новаковићева нумерација која, уз његове појединачне интервенције, прати стање у Призр (в. 2004 [1898]; уп. Пешикан 1997: 12).

⁵ За разрешење скраћеница в. на крају списак навођених извора.

⁶ Досадашњи издаваоци *Душанова законика* сагласни су да већину чланова треба издавати према Атон (нпр. Бубало 2010: 65), како и ми овом приликом чинимо, осим када он није из неких разлога неподесан (услед преписивачких и др. грешака), када се, обично, посеже за Призр.

кушао да му нађе адекватну савремену замену („спровођење”): „О црквеном спровођењу: Црквама да нема спровођења (поноса), осим када иде куда цар, тада да га прате” (1960: 95). У преводу Димитрија Богдановића читамо следеће: „Црквама да не буде обавезе поноса, осим када цар куда иде, онда да га носе” (1975: 171). Последњи преводац другачије тумачи свршетак ове целине: „тада да му носе” (Бубало 2010: 157), превасходно схватајући „понос” као ‘пртљаг [владара, његових чиновника или властеле]’, што се види из објашњења у коме се позива на ЛССВ (s. v.)]

Овај члан није сачуван у свим старим преписима (одсуствује из Струш и Студ), а у онима у којима га има, не долази увек на истоме месту: као 24. члан у Хил, Ход, Бистр, Рак, Шиш и Рав, као 28. члан у Атон, Бар и Поп. Текст је стабилан у целој скупини, с изузетком једне иновације у Рак и неколицине измена у Рав, најстаријем представнику млађе традиције, као и у њему најсроднијем, Поп. Такође, наслов је присутан само у Призр и Рак. Као што видимо, Рав и Поп, као заступници најстарије посведочене гране северно-српске традиције *Душанова законика*, овде иду уз његову старију редакцију, која, као што је познато, није хомогена (о односима међу верзијама *Душанова законика* в. Пешикан 1997).

2.2. „Досада” у 23. члану млађе редакције. Током рада на IV тому *Душанова законика* у издању САНУ, учили смо значајну новину у овоме члану. Потпуно измењене друштвене околности изискивале су низ промена у тексту *Законика* који је још претендовао на своју, какву-такву примену (а не само механичко преписивање и читање из пијетета према прошлости).⁷ Из млађе редакције је уклоњена обавеза „поноса”, да би на њеном месту остао, на први поглед доста неодређен појам „досаде” (у три рукописа и он је у потпуности искључен).

џа: Цр(ь)квѣмъ [да [дъ ПАТР] не чинет се [не чинит се ПАТР, БОРЪ, КАРЛ, ВРШ] досаде [- БОРЪ, КАРЛ, ВРШ] ни ѿт[ь] кога · [раз[ь]ма [раз[ь]ве БОРЪ, КАРЛ, ВРШ] кадь нма [доки [прити ПАТР] талю ц(а)рь · тада [да [- ПАТР, БОРЪ, КАРЛ, ВРШ] ч(ь)ст(ь)но егѡ [+ да ПАТР] приѣдѣлють Ков 86v.8–12.⁸

Овако прерађен члан остао је само у северној грани млађе редакције, и то на другоме месту у укупној структури, као 41. члан Ков-Соф и других рукописа из карловачке гране, с изузетком Тек (45. члан) и Руд (78. члан).

2.3. „Понос” у 60. члану старије редакције. Стојан Новаковић је, радећи на систематизацији знања о *Душанову законуку*, уочио да се о истим дужностима према цару засебно говори у 60. члану (2004 [1898]: 161). Овога пута изузеће се односило на владара и његове ствари, и док се претходна одредба тичала зависних људи са црквених поседа, ова се односи на остатак државе:

⁷ Млађа редакција *Законика* заснива се на даљој селекцији и слободнијој преради затечених нормативних формулација (Пешикан 1997: 12, Бубало 2010: 45).

⁸ Текст доносимо према Ков, који смо и у будућем издању САНУ узели као носећи у обради групе којој припада. Истодобно, он је и мало старији од Соф који је писао исти писар, Стефан Стојковић, у Београду (први је завршен 1726, други 1728), о чему в. Грбић 2008: 117. Оба ова рукописа стоје на челу нове верзије млађе редакције (уп. Соловјев 1980: 91, Грбић – Шкорић 2008: 110).

нико није поштеђен службе „поноса” у случају царевих потреба – ни град, ни жупа (уп., нпр., Тарановски 1931: 26–27).

ѣѣ (!) ѡ ц(а)р(ь)скоѣ днѣн'нын Призр 139г.9–10 [ѡ ц(а)рн Атон 218v.7, Бар 133v.9, ѡ ц(а)ры БИСТР 188г.15 *margo*]

Ц(а)ра вѣсакъ [да днѣ [да прати РАК 64г.12] коуде [къде БИСТР 188г.15] камо [грѣде [понде РАК 64г.13], градъ [вѣсакы [- Струш 3v,6–8] до жоупѣ, и жоупа [до жѣпѣ · и пакы жоупа [Атон 218v.8–10, БИСТР 188г.15–16, Бар 133v.10–12] до града Призр 139г.10–13.

[У преводима овога места дошле су до изражаја разлике у гледишту на вршење ове службе. У Радојчићеву преводу стоји: „О цару: Цара свако да спроводи, куда било да иде, град до жупе, и жупа до жупе, и опет жупа до града” (1960: 106). У вишетомном издању САНУ, пак, читамо: „О преношењу цара (Богдановић и др. 1997: 115) Цара свако да преноси куда год иде, град до жупе, и жупа до жупе, и опет жупа до града” (Богдановић 1975: 103). У последњем издању у назначеном месту види се организовање превоза за цара: „Цара свако да превози куда год да иде, град сваки до жупе, и жупа до жупе и опет жупа до града” (Буџало 2010: 171).]

За разлику од претходног, овај члан често изостаје у старијим преписима: Студ, Хил, Ход и Шиш, као и у Рав и Поп. У Атон, БИСТР и Бар он је распоређен нешто ниже, као 62. члан, у РАК је тек на 125. месту, док је у Струш, нимало случајно, премештен на почетак, као замена за 23. члан, на 22. месту. Овај члан, због напред наведеног (2.2), није остао у млађој рукописној традицији.

3. „Понос” у средњовековним изворима

3.1. ЛЕКСИКОГРАФСКИ ОБРАЂЕНА ЗНАЧЕЊА. „Понос” је у српским средњовековним изворима писаним народним језиком у својој основи значио ‘оно што се носи, нѡсйво’, тј. ‘бреме, терет, товар’, а затим и вршење саме радње, ‘ношење, преношење, пренос’. У правном дискурсу то је била нарочита обавеза зависног становништва (стсрп. *авота*, грч. *ἀγγαρεία* ‘принудна, присилна служба, служење без надокнаде, кулук’, *SOPHOCLES*: 64, такође лат. *angaria*, *KOSTRENIĆ* I: 40; в. Новаковић 1891: 222–224), која се састојала из преноса разноврсних ствари и добара који су припадали владару, властелину или цркви.⁹ Сва ова значења успешно приказује Даничић у своме *Рјечнику из књижевних сѣтарина срѣских* (II, 1863: 362–363). До савременог доба допрло је, у непосредној вези с историјском семантиком, сѡмо значење *merces geruli* ‘награда, плата носачу [за његов посао]’ које Вук бележи у *Дубровнику* (I, 1956 [1852]: 744; такође постоји и у *Стулићеву речнику* из 1806. године, в. *RJAZU X*: 754).

3.2. ОПШТА ЗНАЧЕЊА. За прво значење, сѡмо по себи (изван феудалних обавеза), нема много потврда, али о његовој превасходности говори опозиција

⁹ Р. Грујић је био мишљења да би „понос” требало издвојити из работѡ, као некакву посебно тешку дужност, чим се у *Дуџанову закону* посебно разматрала у односу на њих (1901: 280).

поносъ ‘носиво’ : понесеннѣ ‘ношење’, што је, вероватно, уочио већ и Даничић (у RIAZU значење ‘бремена’ долази тек на трећем месту, у оквиру ‘ношења, вожења’ уопште, X: 754). На пример, у једној исправи Стјепана Косаче, „херцега од светога Саве”, издатој Дубровчанима, 1454. године, читамо:

такође тко се годѣ зговорн дѣвробѣаннѣ или трѣговаць дѣвробѣачки за понесеннѣ карвана или кога годѣ пѣноса (ССПП: бр. 669, 74.73–75, MS: CCCLXXI, 467).

На овоме месту *кар(в)ванѣ* је ‘пошиљка’ у уобичајеном смислу, оно што се обично транспортује (уп. *commeatus*, Даничић I: 440), а *поносъ* било шта што се може носити, у ширем смислу, па тиме и транспортовати. „Понос” је у живој трговачкој размени између Дубровника и српског залеђа представљао робу која је отпремана у караванима до различитих одредишта, уз одговарајућу надокнаду.¹⁰ Отуда и изведена именица *поносѣннѣ*, ‘онај који носи, носач – који ради као носач, преносник’ (уз посредовање придева *поносѣнѣ* чију семантику реконструирамо као: ‘који се тиче ношења, који служи за ношење’) – на пример из исте исправе:

тко є из нашега рѣсага поносѣннѣ а сѣлга є нашѣ (ССПП: бр. 669, 74.76–77, MS: CCCLXXI, 467–468).

„Поносници” су, углавном, регрутовани из влашког, сточарског социјалног слоја, будући да су узгајали стоку и да су били покретљивији од осталог становништва. За транспорт робе користили су своја товарна грла – коње, магарце и муле. У најам су их узимали дубровачки трговци преко „крамара”, вође каравана (нпр. ЛССВ: 552–553).¹¹

И изван ове организоване службе постоје потврде да се *поносъ* користио за именовање одговарајуће радње уопште, на пример у једном документу који Дубровчани упућују бегу Балабану, „субаши крујском и рабанском”, из 1415. године, за знатно мању раздајину, од пристаништа до куће (у градским условима), опет за допремање робе намењене продаји:

ако пошлѣте продати жито или просо · дор[е]те послати и продавати на вашѣ волю · а за поносъ сѣ барке в кѣкю гдѣ се продане и за кѣкю некѣте платит[ѣ] нишор[е] вѣсе кѣмо или платит[ѣ] (ССПП: бр. 809, 226.22–25, код Даничића *portatio*, I: 440).

3.3. Правни дискурс

3.3.1. „Понос”. С обзиром на природу сачуваних српских извора, разумљиво, највише је сведочанстава за радну обавезу бесплатног ношења у корист феудалних господара. Овај кулук, како се то јасно види из *Душанова законика*, био је доста раширен у српском средњовековном друштву. Српски

¹⁰ За ову услугу плаћало се у новцу, углавном по товару, а само по изузетку за цео караван. За со се плаћало у натури, тако што би кирицијама остајала половина товара (Динић 2003 [1937]: 702–703).

¹¹ Трговци нису долазили у непосредан контакт с поносницима, него уз посредовање крамара. Крамари су организовали караванску дружину, погађали се с трговцима и одговарали за успех мисије. У улози крамара могли су се наћи и примићури, старешине катуна. У прво време Дубровачка Република је одређивала свога човека на челу каравана, „капетана” (*capitaneus tugtae*), који се у турском времену звао „караван-башом” (Динић 2003 [1937]: 698–700, Шкриванић 1974: 26–27).

владар је повремено ослобађао зависне људе од ове обавезе на црквеним имањима у односу на световне извршиоце власти (*immunitas realis*, Грулић 1901: 276–277), поштујући црквену аутономију; подразумева се, уз задржавање њихове обавезе према цркви. У хрисовуљи цара Душана Лесновској епископији из 1346. године искључује се било какав „понос” као услуга господарима (~ господ’скин ‘господарски, који је у вези с господаром / господарима’):

освободин с(вє)тоѣ ц(а)р(ь)ство дн ѿт[ь] в’сѣх(ь) работь с(вє)т(а)го ц(а)р(ь)ства дн · великихъ и малыхъ · и ѿт[ь] пнса и ѿт[ь] позоба и ѿт[ь] приселце · и ѿт[ь] наметькъ · и приплате ... ѿт[ь] п’сарь и геракарь · и всакого поноса господ[ь]скога · и ѿт[ь] сока · и днц’ннне · и перперакта АХС 148/150 (А 11/8), р. 171–175 (в. Синдик 1998: 126).

У правним оквирима термин поносъ на првом месту означава радну обавезу (‘вршење радње’). У сводној хрисовуљи краља Милутина Хиландару из 1303. године види се да „понос” подразумева транспорт жита или вина (~ жит’нын ‘житни’ / вин’нын ‘вински’):

того рад[н] освободнн нхъ крал(ѣ)в(ь)с(тв)о дн ѿт[ь] в’сѣхъ работь и монхъ и цр(ь)-к(о)в’нынхъ малынхъ и великннхъ · да ндъ нѣ поноса ннкогдѣ нн жит’нога нн вин’нога · нн прѣвода нн коня АХС 13 (А 1/4), р. 144–147 (в. Синдик 1998: 27).

Тек повремено имамо потврде за поносъ у значењу ‘терета’, ношеног у склопу те обавезе, на пример у повељи царице Јевдокије и њеног сина Костадина манастиру Хиландару из 1378. године:

по селѣх[ь] же придикюрне · кон сѣ , да послѣдѣють с коньдн нгьднн галдоже хошеть · а прочнн · да поносъ цр(ь)к(о)в(ь)нн принашаю | add. на стрьмь АХС 65 (А 6/2), р. 17–18 (в. Синдик 1998: 67).

„Црквени понос” (~ црков’нын) синониман је „црквеном товару” (црков’нын товарь) из Деч I:

села товара да не носе нь да хранн в’сако село по ед’нога коня коудра да носн цр(ь)-к(о)в(ь)нн товарь р. 331–332.

У овом случају терет транспорта се преноси с појединца на целу сеоску заједницу која се обавезује да држи коња искључиво за те сврхе. Све се ово, видимо из претходног примера, могло казати и описно ((до)носити товарь), на пример још у Свет:

сокал’нннн да доносе оу годнн|цнн товарь жита и товарь вина · ѿт[ь] к[оу]доу ндъ р(є)чє нгоумень р. 58г.11–58в.3, и к’то села нмаю да косе сѣна .ѿ. д(ь)нн · на кннрєзѣхъ нлн нн’дѣ на блнзоу · и да доносе оу годнннн товарь жита а дрогнн вина · и да доносе солн цр(ь)ков’не ѿт[ь] к[оу]доу ндъ нгоумень р(є)чє .ѿ. клѣтнщъ .ѿ. товарь р. 74в.7–75г.4 (последњи пут товарь је јединица мере).

3.3.2. „Повоз”. Осетно ређе сусрећемо се с аналогном обавезом која се звала повозъ ‘превоз, вожење’ и односила је се на транспорт кабастих ствари запрежним колима. Познат нам је пример из повеље ћесара Угљеше манастиру Хиландару из 1402. године (такође в. још 3.3.3):

да соу свободна тан села цр(ь)к(о)в(ь)на ѿт[ь] всѣхъ рабѣтъ г[о]спод[ь]ства мн ма {лнхъ} и великих[ь] , и ѿд[ь] всѣх[ь] данькъ малнх[ь] и великих[ь] , и приплать . н ѿт[ь] гр {адо} зданннѣ . н ѿд[ь] покова , н од[ь] поноса . н ѿд[ь] нноднстра АХС 81 (А 6/14), р. 15–17 (в. Синдик 1998: 80–81).

3.3.3. „Дизати” и „носити”. Због контекстуалних преклапања запажемо да између глагола днзати из *Душанова законика* и носити из повеља у датим случајевима постоји одређено подударане у семантичким реализацијама. Важан је пример из Грач:

н да носн церопѣхъ поносъ · до кралева стана кто конѣ нма¹² · рождѣствоу х(рн)(сто)воу всакн церопѣхъ да довозн по возоу дрѣвѣ р. 44–45.

Прво, овде није реч о премештању (= допремању) дажбина, него о личној својини и пратећем покућству и потрепштинама (комори) владара, као и, подразумева се, његове свите. То би се, поједностављено говорећи, могло представити као ‘пртљаг’ (в. 2.1). Друго, владар позадуго није имао стално пребивалиште, него се премештао из једног у други стань, ‘бивак’, живећи у непрестаном покрету између својих градова и дворова, уз већа-мања задржавања на појединим местима (Соловјев 1980: 224, Поповић 2011: 35–37). Могао је то бити и обичан логор (с ноћењем у шатору), али и грађени објекат, ‘свратиште, коначиште, преноћиште’ (одговара појму „гостионице”).

Подударане је, ипак, само делимично. Из 60. члана *Душанова законика* види се да се „дизање” непосредно везује за цара, а не за „понос” (цара вѣсакъ да днжѣ), чему у прилог иде варијанта из Рак (да прати). Отуда је јасно да се директни објекат из другог дела 23. члана опет односи на цара, а не на „понос”. Глагол днзати, у народном лику (стсл. днзати, срп. књиж. или старије днзати), у својој основи је значио ‘дизати, одизати, подизати [с подлоге или одоздо – увис]’, а затим још и ‘покретати, померати, помицати’, ‘преносити’ итд., и ту се мало шта променило за више од једног и по миленијума.¹³ Преко значења ‘премештати’ семантичком деривацијом је добијено и значење ‘селити, пресељавати’, и ту је С. Новаковић у праву када упућује на нововековну аналогију у глаголу *дићи* који у говору Дробњака из XIX века значи ‘селити, преносити’ (опозиција *издићи* ‘отићи [у катун]’ : *здићи* ‘вратити се [у село]’, Новаковић 2004 [1898]: 183–184; такође РСАНУ VI, 1969: s. vv. *здиѣ*, *здиѣнуѣи* = *здићи*, *здизање*, 736–737, VII, 1971: s. vv. *издиѣ*, *издизаѣи*, *издићи* = *издиѣнуѣи*, 439–440, 443).¹⁴ И данас перфектив *дићи* значи, између осталог, ‘напустити место пребивања, поћи, отићи, одселити се’ (РСАНУ IV, 1966, sub 2: 353). У ваљаном преводу оба члана требало би, дакле, глагол днзати преводити као „селити, пресељавати, пребаживати”.

¹² Због пунктуације изгледа да помињање коња припада овој одредби (вероватно сликарева грешка, пошто је повеља опстала само у облику фреске), а не наредној, те их стога дајемо заједно.

¹³ У прасловенском језичком систему семантички концепт „дизања увис” почивао је на увиду у механизам полуге, па се јавила претпоставка да је упориште глаголу **dvig(ati)* било у именици **dvigъ* (**d(ь)vigъ*), типолошки и семантички блиској немачком *Zweig* ‘грана’ (ЭССЯ, 5, 1978: 168; акад. А. Лома, пак, сматра да глаголи **dvigti* и **dvižati* нису деноминалног постања).

¹⁴ С друге стране, А. Соловјев је помишљао „на неке примитивне односе када су владара вероватно носили у некој носилци” (1980: 190–191).

4. ПУТ ДО ТЕКСТОЛОШКЕ ИНОВАЦИЈЕ

4.1. СЕМАНТИЧКА ДЕФИНИЦИЈА „ДОСАДЕ”. Како је дошло до замене речи и укупне измене текстуалног смисла у млађој редакцији? По нашем мишљењу, то није производ пуне случајности, него међу супституентима постоји дубља веза која је активирана у (под)свести прерађивача. Из укупног контекста се види да *досада* означава нешто неповољно по цркву, чему она, у принципу, не треба да се излаже. У негативном смислу јаче (пејоративно) значење не може се прихватити јер *досада* „важи” у случају доласка цара на црквено имање, преклапајући се с његовим „достојанственим” пријемом, уз указивање [свих] почасти (да ч(ь)ст(ь)но егво приѣмлютъ). То, дакле, неће бити ‘неправда, повреда права, насиље’, ‘обест, охолост’, ‘злостављање, иживљавање, кињење, мучење’ или ‘извргавање руглу, срамоћење, вређање, увреда’, на шта нас обично упућују речници када погледамо под ову реч (грч. ὕβρις, ἀτιμία, лат. iniuria, ignominia).¹⁵ Биће то ‘сметња, терет’ с најмањим негативним набојем, колико је то могуће – ‘узнемиравање, непријатност, неприлика, неугодност [због излагања изнимним обавезама] – додатни труд’ (уп. vexatio, Даничић I: 293), у најгорем случају и ‘додатни издатак, трошак’, преко значења ‘причињавање, наносење штете’.

4.2. НЕГАТИВНА СЕМАНТИКА „ПОНОСА” И ЊЕМУ ТВОРБЕНО СРОДНИХ РЕЧИ. Везу између „понаса” и „досаде” треба видети у оквиру преклапања њихових значења с негативном конотацијом. Мада Даничићев *Рјечник* не бележи ниједан пример за *понос* у негативном смислу, у савременом српском језику *понос* има значењски спектар на чијој ивици постоји и једно негативно значење: „1. а. осећање сопствене вредности... б. осећање задовољства оствареним успехом... 2. оно чиме се неко поноси... 3. претерана гордост, охолост, уображеност” (РСЈ: 972). Даничићев *Рјечник* доноси две сродне лексеме с негативним предзнаком: *поносънь probrosus*, тј. ‘нечастан, бешчастан, сраман, срамотан’, *поношениѣ, оргробгити*, тј. ‘срамота’, као последица понижења (II, 1863: 363). Сви су његови примери из вишег стила, надахнути (старијим) књижевним наслеђем. Придев је из уводног дела аренге Деч I у коме се говори о срамотној смрти (на крсту) којој је Христос изложен:

поруѣганъ распнанаѣмъ и самрѣтъ поносѣноу приѣмъ р. 9–10.

Именица је из ЖСС Стефана Првовенчаног (1208–1216), с места где се описује општа погибелъ и велико понижење војника бугарског цара Борила и латинског цара Хенриха током њиховог неславног похода на Српску земљу 1214. године:

¹⁵ У имунитетским формулама грчких повеља светогорских манастира за узнемиравање су коришћени термини διασεισμός и βυλησις (одн. διενόχλησις, ἐνόχλησις). Овим именицама, које у обичним околностима значе ‘мрцварење, злостављање’, односно ‘досађивање, узнемиравање’, у правном дискурсу је означавана повреда имунитета од стране државних чиновника (јавно узнемиравање, тј. улазак државних службеника на манастирски посед). Још су се чешће употребљавали одговарајући придеви, неретко у пару ἀδιάσειστος καὶ ἀνενόχλητος ‘непоколебљив и неузнемираван’, којима се захтева неповредивост поседа (Соловјев – Мошин 1936: 382, 394, 421, 422, 431–432, 476). Захвални смо акад. М. Живојиновић која нам је на ово скренула пажњу.

и страхаомь белокомь обьѣти . тавлѣннѣмь г(оспод)и с(вѣ)т(а)го доиѣг(о) . и знаменнѣмь
ѣднѣмь ѣже ѡт[ъ] него побѣжденнѣ ѡт[ъ]вѣгоу . сьсѣца||юще самн себе дроугъ
дроуга . и побѣда нѣмь быс(тъ) междоу собою . и до конѣца ськроушише се . и ѡтндоше
посрамлѣннѣ . въ погнѣблѣн и въ поношеннѣ белоцѣ 229v.18–230r.5.

Последњи Даничићев пример на крају нарације из исте повеље, пак, означава ‘охолост’ бугарског цара Михаила коју је скршио српски краљ Стефан Дечански, убивши га у бици на Велбужду (за исправку в. RJAZU X: 759):

ц(ѣ)с(а)ра мнханла оубнхъ и ѡт[ъ]ѣхъ поношеннѣ ѣго р. 365–366.

Овог значења нема у старим текстовима који су поникли на грчким предлошцима (в. SJS 27: 164),¹⁶ али је, зато, присутно у сродној именици поноштво (в. 4.3.1). Оно је, затим, посведочено у Колунићеву глагољском зборнику из 1486. године („superbija ... jest ponošenije”, RJAZU X: 759) и столећима касније, у Вукову *Српском рјечнику* (*ѿношѣње* – *superbia*, I, 1956 [1852]: 744).

С друге стране, нема сумње да је српскословенски језик наследио из старословенског значење ‘поруга, извргавање руглу, исмевање, срамоћење’ (грч. ὀνειδος, лат. opprobrium) за именицу поношь, овде дату у напоредном споју поношь и оуничиженнѣ ‘срамоћење и ниподаштавање’ (грч. ὀνειδος καὶ ἐξουδένωσις; уп. GELNT: 570, 277):

от[ъ]ннѣ ѡт[ъ] мене поношь и оуничиженнѣ Син (Пс. 118.22) 158r.7–8 (уп. SJS 27: 163).

Исто тако постоје и потврде за двовидски глагол поносити у одговарајућим значењима, од (а) ‘корити, прекоревати, кудити’ до (б) ‘ружити, грдити, наносити срамоту, увреду’, вазда за грч. ὀνειδίω (тек у млађим изворима од стсл. канонских засведочен је и итератив понашати):

- (а) тогда начѣтъ поносити градомь въ ннхъже быше . множѣшеа силы нѣмь . зане не покаѣше се Мир (Мт 11.20), 37r”.5–10;
(б) Доколѣ г(оспод)и поноситъ врагъ Син (Пс. 73.10) 69r.6.

С одговарајућим значењима долази и глаголска именица поношеннѣ (грч. ὀνειδος):

- (а) ‘приговор, прекор, укор’ – и нѣсть во бл[аго]д[ѣ]ты б(о)жнѣ прѣ||продавати длъгомь . нан на добнт’цѣх(ъ) продавати . да кы здѣ стоудъ нли поношеннѣ прїидеть вниовна сь постризаюцїихъ МТ (37. глава) 320r.24–320v.3;
(б) ‘поруга, подсмех’ – въ поношеннѣ безоудномоу даль ме кси Син (Пс. 38.9) 4v.1.¹⁷

¹⁶ Можемо овоме додати још један пример из ЖКМ архиепископа Данила II (око 1324): и белокоѣ же нхъ и соуѣмоудрнѣноѣ поношеннѣ отнѣдешн отъ насъ, да нн въ чѣтоже въдѣнѣтъ се 116.26–28. Истим речима ово се понавља у опширном аутобиографском казивању из хрисовуље краља Милутина манастиру Хиландару, која се односи на 1317–1321. годину, а заправо је позна компилација из XV века:

АХС 143/145 (свита бр. 6), р. 283–284 (в. Синдик 1998: 122–123).

¹⁷ Чини се да би се за неке примере већ из канонских споменика могло прихватити да им је значење још мало умерено, саобразно грчком – ‘брука, љага, срамота, јавни презир, зао глас’ (то још није ‘недолично дело које изазива општу осуду’ или ‘унутрашњи осећај стида, срам’; за семантичку структуру данашње именице *срамота* в. РСЈ: 1260):

До омашке, ипак, није дошло случајно јер је εὐθύνη могло значити и ‘оптужба, тужба’ (accusation, ЛАМРЕ: sub 3, 565). Како било, именица је употребљена у једном изразито негативном контексту, у терминолошкој синтагми којом се означава ‘казна закона, законска казна’ (законно поњство ХТ, поност’во МТ). У непосредној интерпретацији то је ‘казна за тешко недело’, што је већ надамак самог неделла, тј. недело само по себи. У исти мах, тумачење може ићи преко грч. εὐθύνη, те бисмо овде имали казну као ‘извргавање руглу, срамоти – срамоћење’ (уп. ‘срамота’, RJAZU X: s. v. *ponostvo*, sub b, 759; грч. εὐθύνη, уосталом, примарно значи ‘јавно испитивање’, в. ЛАМРЕ: sub 1, 565).

4.3.2. „Досада” у српским изворима. На српском терену досада постоји и у народним и у књижевним (наслеђеним) средњовековним изворима. На пример, у БП у истом стиху су, као блискозначни, досада и поношенне (грч. ἀτιμία καὶ ὄνειδος):

кѣгда прѣдѣть безоумны въ глѣбѣиоу золь неродитѣ · находитѣ же кѣмоу досада и поношенне (Приче 18.3) 87v” .8–14.

Семантика ‘увреда, погрда’ на одговарајући начин је присутна и у књижевним потврдама мотивног глагола досадити, на пример у корелацији с грч. ὀβριζω ‘срамотити, ружити, грдити’, овде ‘осрамотити’:

а протн елмше рабѣ досаднише нлѣ нзбнше Δ Мир (Мт 22.6) 67r’ .7–9.

Исто је и с видским парњаком досаждати, с упориштем у грчком λοιδορέω ‘псовати, ружити, вређати, грдити’, овде ‘вређати’:

прѣд[ъ]стојущи же рѣше · архъниерѣю ли б(о)жню досаждатиши МАТ (ДА 23.4) 24r, 11–12.

У Даничићевом примеру из повеље султана Селима I Дубровчанима из 1513. године уз досада напореда стоји у народном језику блискозначно забава, у блажем значењу од књижевног, као „ометање и узнемиравање” (забава и досада):

како сѣ до сѣга бнлѣ днрнѣ и облюдованнѣ и по сѣм сѣгаѣ такогерѣ да сѣ днрнн и облюдованнн нн ѿт[ъ] кога да нлѣ неѣ забава и досада (ССП: бр. 993, 387.27–29, по Миклошичу из 1517. године, MS: CDLXXVI, 550).

4.3.3. Окамењено стање у туђини. Номинационо значење старословенске именице понось било је пејоративно ‘погрда, увреда, клевета, псовка’, уз глаголску именицу поношенне, ‘вређање, понижавање, клеветање, оговарање, псовање’ (СС: 478). Споменици писани „средњим стилем” или српским народним језиком, као ни данашњи српски језик, у начелу не познају овакво, пејоративно значење.²¹ То је, међутим, исто оно значење које затичемо у рум. *ropós*, а сродно је мађ. *rapasz* ‘оптужба, тужба, жалба’ (нпр. ЕМЛ: 720). Ако

²¹ Само повремено, међу западним писцима, по правилу редовницима (језуите и франџевци), наилазимо на усамљене потврде за изразито негативна значења код других чланова истог деривационог гнезда, идентификованих у RJAZU: *йоносий* adj. ‘безобразан, бестидан’ из речника Јакова Микаље, 1649. године (X: 756, sub c), *йоносѣво* n. ‘срамота’ код Михајла Раднића, 1683. године (исто: 759, sub b), *йоношење* n. ‘погрда, срамота’ код Шимуна Будинића, 1582. године (исто: 759, sub c).

је румунска именица и цсл. порекла (како мисле аутори ESJS 9: 539), на шта би се могло помишљати и за руски (данас већ заст.)²², за мађарски се то већ не може тврдити²³, као ни за пољски (в. Скок II: 513; данас већ заст.)²⁴, тако да питање семантичке транспозиције из грчког у словенски књижевни језик остаје ван разматрања. Концепт „охолости”, дакле, испољио се као ‘суровост, осорност, грубост [према другима]’ → ‘омаловажавање [других]’ → ‘вређање [других]’, конкретно ‘псовање’, ‘грдња’, ‘ругање’, ‘(о)скврњење, (о)бешча-шћење’. Све ове секундарне семантичке алолексе постоје и у именици досада, поствербалу префигираног *dosaditi* (од псл. **saditi*, у превојном ступњу према **sěsti*), са значењем ‘досадити, додијати, дозлогрдити, дојадити’ (осећај nelaгоде од дуга седења, Скок III, 1973: 184). За ову прилику добро нам је дошло међусобно подударање које се очувало у данашњем румунском, иако је по своме пореклу позајмљено: *ponós* п. 1. ‘непријатност...’, 2. ‘клевета, клеветашћење, прекоревашћење, ругашћење, псовашћење итд.’ : *dosádă* ф. 1. ‘незадовољство, туга, жалост’, 2. ‘вређашћење, пребацивашћење, ругашћење, псовашћење’ (в. Томис 1986: 787, 352).

4.3.4. Истоветни смисао (‘увреда, погрда, нарушававање части, наношење срамоте’) присутан у различитим, етимолошки удаљеним лексемама, без обзира на његову хијерархију у њиховим семантичким системима, довео је до могућности да се, у времену када радне обавезе „поноса” више није било, оне међусобно замене. Тако је преосмишљен читав 23. члан *Душанова законика*.

I.1. Цр(ь)квалъ поноса да нѣс(тъ)

II.1. Цр(ь)квалъ да не чинетъ се [тј. не чинитъ се] досаде | add. ни ѿт[ь] кога

I.2. развѣ къда гредѣ калло ц(а)рь

II.2. раз[ь]ма [тј. развѣ] кадъ има доѣн [тј. прити] тамо ц(а)рь.

5. ЗАКЉУЧАК. Видели смо како су заједничке семеме омогућиле супституцију једне лексеме другом (поносъ ↔ досада) у релативно стабилном језичком низу. Ове лексеме функционишу као текстолошке варијанте, али међу њима не влада синонимија, мада је (под)свест о потенцијалној или стварној синонимности омогућила њихово смењивање у истом ужем контексту. Како за сада ствари стоје, у српском народном језику неутрални члан хомонимског пара поносъ, семантички, иначе, доста разгранат (1. ‘оно што се носи, ноштво [на рукама]’, ређе ‘[на себи, као одело]’; 2. ‘ношење [на рукама] – преношење, пренос’, ређе ‘[на себи]’; *сйец.* а) ‘роба која се допрема’; ‘допремање робе’; б) ‘радна обавеза бесплатног ношења у корист феудалног господара’; ‘оно што се носи у оквиру радне обавезе – терет (жито, вино, со) или пртљаг’), у прошлости је у једном, недокументованом моменту исклизнуо из главнине је-

²² У староруском је ова именица солидно посведочена (в. СРЯ 17, s. v. *поносъ*¹, 60). У савременом руском она је ограничена на једно специфично значење: ‘поремећај у раду црева, који се манифестује у њиховом течном и обично честом пражњењу’ (БАСРЯ 18, 660); ово значење је посведочено и у прошлости руског језика (СРЯ 17, s. v. *поносъ*², 60–61). У руским дијалектима разноврсна су значења, и сва су удаљена од цсл. (в. Далъ III, s. v. *понашивайтъ*, sub *поносъ*, 285)

²³ Мађарски се у лексици напајао из живих словенских, панонских говора.

²⁴ У пољском је забележен историзам *ponośny* adj. са секундарним значењем ‘сраман, нечастан, подао’ (SJP IV: 598).

зичког система, можда потиснут синонимима (нпр. *ѿперей*, *бreme*, *ѿренос*, *ношење*, *ношња* итд.), уз познати, периферијски и специјализовани заостатак из Дубровника (*merces geguli*). Други, експресивни члан (1. (+) ‘осећање сопствене вредности, гордост, понос’; 2. (-) ‘претерана гордост, охолост’) све време је морао бити присутан, мада је, са становишта нама познатих писаних сведочанстава, задуго остајао „невидљив” (забележен је тек 1681. г., а посредно, преко придева *ѿносан*¹ и *ѿносий* у XVI в.). Његово присуство, такође, доказује данашњи српски језик. У старом српском језику негативна експресија претежно је привезивана за именицу поносьство (тј. поноство) која је, с временом, такође ишчезла из система. Као да су владали односи: понось opus; portatio : поносьство superbia (касније још и поношеник, тј. *ѿношење*), да би данас остало само понось superbia (историјски понось²). Ово значење (superbia), било да се јавља у именицама поносьство (нар. и књиж. нижи, тзв. „средњи стил”) или поношеник (нар. и књиж. виши стил) својствено је српском језику.²⁵ Захваљујући осветљеној супституцији (због подразумеване делимичне семантичке еквиваленције) имамо, на посредан начин, још један доказ да је, не превише давно, у језичком систему било присутно негативно конотирано, хомонимично *ѿнос*², али још једна чињеница се подразумева: да је Србима било познато или да је у српском језику било и пејоративно значење за *ѿнос*² (типа ‘погрда, увреда, клевета, псовка’). У најмању руку оно је из фонда књижевног језика који се чувао преписивањем (в. 4.2 Син (Пс. 118.22)), али не треба искључити ни могућност да је оно постојало макар у неким од српских месних говора (томе иду у прилог неколике историјске потврде са семемом ‘срамота’ забележене у RЈAZU на основу неких западних извора, в. 4.3.3, нап. 21). То је већ у непосредној вези с питањем места и времена настанка карловачке гране северне верзије млађе редакције *Душанова законика* (пошто Рав-Поп прате старију редакцију, а приморски рукописи немају чланове број 23 и 60, по општој нумерацији).²⁶ У овоме часу, у јединственој лексикографској обради укупног историјског писаног корпуса њихов однос би се решавао преко посебних одредница, уз употребу одговарајућих квалификатива: понось¹ нар. opus; portatio : понось² нар. superbia; књиж.(-нар.?) opprobrium.

ИЗВОРИ

Атон: Атонски рукопис *Душанова законика*, око 1418. године, снимци у ДЗ I: III.

АХС: Архив манастира Хиландара, српске повеље, снимци Задужбине манастира Хиландара; подаци према: Синдик 1998: Душан И. Синдик. Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару. *Хиландарски зборник* 10 (1998): 9–134.

²⁵ И мало шире: осим штокавског, још и чакавском и кајкавском дијалекту (в. 4.3.1).

²⁶ За разрешење овога питања важно је и временско одређење настанка приморске гране млађе редакције. Обично се држало да је она, као исходишна за друге рукописе из ове породице, настала у XV веку, па се млађа редакција уопштено називала „приморском”, унутар које су се издвајали њен зетски и северносрпски крак (Пешикан 1997: 16, 21, Грбић – Шкорпић 2008: 105–106). Ћ. Бубало је на основу упоредне анализе Јагићева и Богишићева рукописа дошао до закључка да њихов протограф није старији од краја XVIII века (2009: 127; такође в. 2010: 45). Карловачка грана северносрпске верзије млађе редакције настала је и живела у Карловачкој митрополији, не пре краја XVII века (Бубало 2010:45).

- БАР: Барањски рукопис *Душанова законика*, прва четвртина XVI века, снимци у ДЗ III: I.
- БИСТР: Бистрички рукопис *Душанова законика*, средина XV века, снимци у ДЗ II: V.
- БОРБ: Рукопис Борђошких *Душанова законика*, 1703–1710. година, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- БП: *Београдски ѓаримејник*, почетак XIII века, издање текста у: Биљана Јовановић–Стипчевић. *Београдски ѓаримејник. Почетак XIII века. Тексти са критичким апаратом*. Београд: НБС, 2005.
- ВРШ: Вршачки рукопис *Душанова законика*, 1772. година, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- ГРАЧ: *Грачаничка ѓовеља*, 1315/1321. година, цртеж у: *Грачаничка ѓовеља*. Преписао Бранислав Живковић. Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ, 1992.
- ДЕЧ I: *Прва дечанска хрисовуља*, 1330. година, снимци у: Павле Ивић, Милица Грковић. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976.
- ДЗ I–III: *Законик цара Сѣфана Душана*, I–III. Београд: САНУ, 1975–1997; за све рукописе в. Буџало 2010: 25–63.
- ЖКМ: *Жиѣије краља Милуѣина* архиепископа Данила II, издање текста у: Ђ. Даничић (прир.). *Живоѣи краљева и архиеѣискоѣа срѣских. Наѣисао архиеѣискоѣа Данило и друѣи*. У Загребу, 1866, 102–161.
- ЖСС: Париски препис *Жиѣиѣа свеѣоѣ Симеона Сѣфана Првовенчаноѣ*, око 1320, издање текста у: Љиљана Јухас–Георгиевска, Томислав Јовановић. *Сѣфан Првовенчани. Сабрана дела*. Београд: СКЗ, 1999, 14–107.
- КАРЛ: Карловачки рукопис *Душанова законика*, 1764. година, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- КОВ: Ковиљски рукопис *Душанова законика*, 1726. година, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- МАР: V. Jagić (ed.). *Codex Marianus glagoliticus*. Graz: Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, 1960 [прештампано: Berlin, 1883].
- МАТ: *Маѣиѣин аѣосѣол*, трећа четвртина XIII века, издање текста у: Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић. *Маѣиѣин аѣосѣол (XIII век)*. Београд: САНУ, 1979.
- МИР: *Мирославѣво јеванђеље*, последње деценије XII века, снимци у Старословенистичком одсеку Института за српски језик САНУ; издање текста: Никола Родић, Гордана Јовановић. *Мирославѣво јеванђеље (критичко издање)*. Београд: САНУ–ИСХЈ, 1986.
- MS: Fr. Miklosich. *Monumenta serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Graz 1964 [Wien, 1858].
- МТ: *Хиландарски ѣиѣиѣ* у препису монаха Марка, 1370–1375. година, издање текста у: Томислав Јовановић. *Хиландарски типик према препису таха монаха Марка. Хиландарски зборник* 10 (1998): 235–277.
- ПАТР: Патријаршијски рукопис *Душанова законика*, прелаз XVII–XVIII века, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- ПОП: Попиначки рукопис *Душанова законика*, око 1705. године, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- ПРИЗР: Призренски рукопис *Душанова законика*, прва четвртина XVI века, снимци у ДЗ III: II.
- РАК: Раковачки рукопис *Душанова законика*, 1700–1701. година, снимци у ДЗ III: IV.
- РАВ: Раванички рукопис *Душанова законика*, друга половина XVII века, снимци у ДЗ III: V.
- РУД: Руднички рукопис *Душанова законика*, препис из 1847. године рукописа из 1757. године, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.
- СВЕТ: *Свеѣосѣефанска хрисовуља*, 1316–1318. година, снимци у: Ђорђе Трифуновић. *Повеља краља Милуѣина манаѣиѣу Бањска. Свеѣосѣефанска хрисовуља*. Књига прва. Фототиѣија изворног рукописа. Београд: Музеј у Приштини – Mnemosyne – Службени гласник, 2011.
- СИН: *Синајски срѣски ѣсалѣѣр*, средина XIII века, снимци у: Moshé Altbauer. *Der Älteste Serbische Psalter*. Köln–Wien: Böhlau, 1979:
- СОФ: Софијски рукопис *Душанова законика*, 1728. година, снимци у ДЗ III: VI.
- ССПІ: Стојановић, Љуб. *Сѣгаре срѣске ѓовеље и ѣисма*, I/2, Београд – Ср. Карловци: СКА, 1934.
- СТРУШ: Струшки рукопис *Душанова законика*, крај XIV века, снимци у ДЗ I: II.
- СТУД: Студенички рукопис *Душанова законика*, око 1430. године, снимци у ДЗ II: II.
- ТЕК: Текелијин рукопис *Душанова законика*, 1710–1720. година, снимци у Одбору за изворе српског права САНУ.

Хил: Хиландарски рукопис *Душанова законика*, прва трећина XV века, снимци у ДЗ II: III.
 Ход: Ходошки рукопис *Душанова законика*, прва трећина XV века, снимци у ДЗ II: IV.
 ХТ: *Хиландарски ѿиѿик*, најстарији препис с почетка XIII века, снимци и издање текста у:
 Димитрије Богдановић. *Рукоѿис СНЛ AS 156*. Београд: НБС, 1995.
 Шиш: Шишатовачки рукопис *Душанова законика*, средина XVII века, снимци у ДЗ III: III.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАСРЈА: *Большой академический словарь русского языка*, I–. Москва: РАН, 2004–.
- Богдановић, Димитрије. Струшки препис и превод Струшког преписа, Атонски препис и превод Атинског преписа. *Законик цара Сѿефана Душана*, I. *Сѿруцки и Аѿонски рукоѿис*. Београд: САНУ, 1975, 97–121, 163–207.
- Богдановић, Димитрије, Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић, Биљана Марковић. Призренски препис и превод Призренског преписа (превод Призренског преписа), Соѿијски препис и превод Соѿијског преписа (превод Соѿијског преписа). *Законик цара Сѿефана Душана*, III. *Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Соѿијски рукоѿис*. Београд: САНУ, 1997, 97–155, 357–403.
- Бубало, Ђорђе. Јагићев рукопис и приморска реакција Душанова законодавства. *Средњовековно ѿраво у Срба у огледалу исѿоријских извора*. Београд: САНУ, 2009, 121–132.
- Бубало, Ђорђе (прир.). *Душанов законик*. Београд: Завод за уѿбенике – Службени гласник, 2010.
- Вук I–II, 1956 [1852]: Вук Стефановић Караѿић. *Срѿски рјечник 1852*, I–II (прир. Јован Кашић). Сабрана дела Вука Караѿића, књ. II. Београд: Просвета, 1986.
- Грбић, Душица. Соѿијски и Ковиљски рукопис Душановог законика – два преписа истог писара. *Душанов законик. Борђошкоѿ, Николајевићев, Текелијин, Сѿраѿимировићев, и Ковиљски рукоѿис*. Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, XIII. Нови Сад: Матица српска, 2008, 115–126.
- Грбић, Душица, Катица Шкорић. О преписима Душановог законика са посебним освртом на Матичине рукописе. *Душанов законик. Борђошкоѿ, Николајевићев, Текелијин, Сѿраѿимировићев, и Ковиљски рукоѿис*. Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, XIII. Нови Сад: Матица српска, 2008, 103–114.
- Груић, Радослав. Immunitas Realis старе српске цркве по „Душановом Законику”. *Гласник ѿправославне цркве у Краљевини Србији* 2 (1901): 276–282.
- Даль, Владимир. *Толковый словарь живого великорусского языка*, I–IV. Москва: Русский язык, 1978–1980 [прештампано: С.-Петербург – Москва, 1882].
- Даничић, Ђуро. *Рјечник из књижевних сѿарина срѿских*, I–III (прир. Ђорђе Трифуновић). Београд: Вук Караѿић, 1975 [прештампано: у Биограду 1863–1864].
- Динић, Михаило. Дубровачка средњовековна караванска трговина. *Из срѿске исѿорије средњег века* (прир. Сима Ђирковић, Властимир Ђокић). Београд: Equilibrium, 2003, 687–710 [прештампано из: *Југословенски исѿориски часоѿис* III (1937): 119–146].
- Јагић, Ватрослав. Типик хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија). *Сѿоменик СКА XXXIV*, Други разред, 31 (1898): 1–66.
- ЛССВ: *Лексикон срѿскоѿ средњег века* (прир. Сима Ђирковић, Раде Михалчић). Београд: Knowledge, 1999.
- Новаковић, Стојан. Село: из дела „Народ и земља у старој српској држави”. *Глас СКА XXIV* (1891).
- Новаковић, Стојан. *Законик Сѿефана Душана цара срѿскоѿ, 1349–1354*. Београд: Лирика, 2004 [прештампано издање из 1898; прво, неуспело издање је из 1870].
- Пешикан, Митар. О међусобним односима верзија Душанова законика (напомене уз приређивање транскрипта и превода). *Законик цара Сѿефана Душана*, III. Београд: САНУ, 1997, 11–24.
- Поповић, Марко. Средњовековна епоха. *Исѿорија ѿриваѿиноѿ живоѿија у Срба (од средњег века до савременог доба)*. Београд: Сlio, 2011, 17–170.
- Радолчић, Никола. Век и по проучавања Душанова законодавства. *Зборник у частѿ шестог сѿоѿгодишњице Законика цара Душана*. Београд: САН, 1951, 207–268.
- Радолчић, Никола (прир.). *Законик цара Сѿефана Душана*. Београд: САНУ, 1960.

- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–. Београд: САНУ – ИСЈ САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика* (ред. и ур. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СОЛОВЈЕВ, Александар В. (прир.). *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*. Београд: САНУ, 1980.
- СОЛОВЈЕВ, Александар, Владимир Мошин. *Грчке њовеље српских владара. Издање Шекстинова, љревод и коментар*. Београд: СКА, 1936.
- СРЈА: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, I–. Москва: Наука, 1975–.
- СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык 1994.
- ТАРАНОВСКИ, Теодор. *Историја српског љрава у немањћкој држави*, I. Београд: Г. Кон, 1931.
- ТОЛСТО, Никита И. Однос старог српског књишког (писаног) језика према старом словенском језику (у вези с развојем жанрова у старој српској књижевности). *Сљудије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004, 148–156.
- ШКРИВАНИЋ, Гавро. *Пуљвеи у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа, 1974.
- ЭССЈА: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* (ред. О. Н. Трубачев). Москва: ИРЈА АН СССР, 1974–.
- *
- EMIL, Palich. *Magyar-szerbhorwát kézisztár*. Budapest: Terra, 1968.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (hl. red. Eva Havlová), I–. Praha: Academia, 1989–.
- GELNT: *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. A translation and adaptation of the fourth revised and augmented edition of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, by William F. Arndt and F. Wilbur Gingrich. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1979².
- KOSTRENCIĆ I–VII: *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae*, I–VII (red. Marko Kostrenčić), Zagrabiae: Consilium academiarum scientiarum et artium SFR Jugoslaviae, MCMLXIX–MCMLXXVIII.
- LAMPE, G. W. H. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1961–1968.
- MIKLOSICH, Franz. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien, 1862–65. Darmstadt: Scientia Verlag Aalen, 1963.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, u Zagrebu: JAZU, 1880–1976.
- SJP: *Słownik języka polskiego* (red. J. Karłowicz et al.), I–VIII. Warszawa, 1900–1927.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, I–V. Ljubljana: SAZU, 1970–1991.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52. Praha: Academia – Euroslavica, 1958–1997.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- SOPHOCLES, Evangelinus Apostolides. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*. Hildesheim – New York, Georg Olms Verlag, 1975 [прештампано издање: E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*. (From B. C. 146 to A. D. 1100). Cambridge, U.S.A., Harvard University Press – Leipzig, Otto Harrassowitz, 1914].
- ТОМЦИ, Mile. *Dicționar român-macedonean*. București – Скопје: Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.

Viktor Savić

“PONOS” [AND “DOSADA”] IN THE CODE OF EMPEROR DUŠAN
ON THE TRAIL OF OBLITERATED MEANINGS

S u m m a r y

Articles 23 and 60 of the Code of Emperor Dušan deal with *ponosъ* as the duty of church estates, towns and districts to take care of the transport of objects and goods owned by the Serbian Emperor during their passage through their territory. In a later redaction of the Code of Emperor Dušan, which

dates from a period marked by changed social circumstances, the term *ponosъ* was replaced with *dosada*. In this case, *dosada* does not mean ‘injustice, abuse of rights, violence’, etc. but, as indicated by the context, ‘obstacle, burden’ with the least possible negative connotation – ‘disturbance, inconvenience [due to exposure to additional duties] – additional effort’. In our opinion, the lexical substitution and the alteration of the sense of Article 23 (Article 60 does not exist in the later redaction) were the result of the redactor’s awareness of the semantic relation between *ponosъ* and *dosada*. The presumed secondary meaning of the noun *ponosъ* basically corresponds to the primary meaning of the noun *dosada*: ‘vilification, insult, offence to honour, defamation’ (opprobrium). It is interesting that such a relation between the two nouns can be observed in the modern Romanian language, where both words were borrowed from Slavonic. This pejorative meaning of the noun *ponosъ* is not present in the Serbian vernacular, though evidence for this can be traced in written sources inherited from the Old Church Slavonic period. In a historical perspective, the following homonymy in the Serbian language has been confirmed: *ponosъ*¹ meant ‘something that is carried, burden, load’ and ‘carrying, transportation, transport’ (*onus; portatio*), and was also used to designate ‘transported goods’, ‘transportation of goods’, ‘labour duty involving free transport for a feudal lord’, ‘something that is carried as part of labour duty – burden (grain, wine, salt) or luggage’, while *ponosъ*² meant ‘pride, haughtiness’, ‘arrogance, excessive pride’ (*superbia*). In modern Serbian, the word *ponos* has primarily positive connotations, as opposed to Serbian Church Slavonic, which relied on Old Church Slavonic. This was at the same time typical of the West South Slavonic dialects which evolved into the modern Serbian, Croatian and Slovenian languages. Only the nouns *ponosъstvo* and *ponošeniје* have been confirmed to have meant ‘arrogance’ in the Middle Ages. This was a semantic innovation in the Serbian Church Slavonic language (the former word was part of the lower register, while the latter was part of the higher one), introduced under the influence of the vernacular. The earliest record of *ponosъ* in the meaning of ‘arrogance’ dates back as late as 1681. Our analysis shows that a pejorative meaning of the noun *ponosъ* may have been present in the vernacular (Code of Emperor Dušan was written in the vernacular with elements of Serbian Church Slavonic). However, the possibility that it could have been borrowed from the literary language should not be excluded either.

Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
victor.savic@isj.sanu.ac.rs